

Vratislav Janák, *Slezsko v pravěku* (rozdział dwutomowej książki *Slezsko v dějinách českého státu* pod red. Zdeňka Jiráska), Wydawnictwo Lidové noviny, Praha 2012, s. 19-94.

Omawiana publikacja liczy zaledwie 76 stron pierwszego tomu całego dzieła (1300 stron) i stanowi rodzaj wprowadzenia do późniejszych dziejów Śląska, którego część należy obecnie do Republiki Czeskiej, stanowiąc jej północno-wschodnie obrzeże. Vratislav Janák jest znanym archeologiem czeskim, który pochodzi z Ostrawy i od początku zajmuje się Czeskim Śląskiem, najpierw jako pracownik Muzeum w Vyškovie (1975-1982), następnie Ostrawskiej Ekspozytury Czechosłowackiej Akademii Nauk, Oddział w Brnie, a od 1991 r. jest pracownikiem Uniwersytetu Śląskiego w Opawie, gdzie zorganizował studia archeologiczne oraz Instytut Archeologii (od 2009 r.), którym nadal kieruje.

Ta obszerna książka, wydana – jak wspomniano wyżej – w dwóch tomach, jest zaopatrzona w krótkie streszczenie w języku czeskim i angielskim (szkoda, że nie ma streszczenia polskiego) oraz w indeks nazwisk i miejscowości. Sporym utrudnieniem jest umieszczenie przypisów do wszystkich części książki po streszczeniu czeskim (s. 437-567), w tym do recenzowanej części na stronach 438-489 (łącznie 870 przypisów), które mają objętość nieco większą niż połowa głównej publikacji. Po przypisach umieszczono diagramy rodów Piastów, Przemyślidów, Podiebradowiczów, biskupów wrocławskich, gubernatorów wrocławskich, listę nazw miejscowości w języku czeskim, niemieckim i polskim, a dopiero po tym przegląd źródeł historycznych i wybór literatury.

Publikacja „*Slezsko v pravěku*” (s. 19-94) została podzielona na 8 rozdziałów, które w kolejności chronologicznej przedstawiają całość pradziejów Śląska, w czasach przed powstaniem państw w środkowej Europie. Najstarsza część pradziejów Śląska, zatytułowana „Okres łowiecko-zbieracki (paleolit i mezolit)” (s. 19-31) przedstawia najstarszy okres pradzie-

jów, od około 500 tys. do 8 tys. lat temu. Został on podzielony na trzy podrozdziały: „Przed pojawieniem się człowieka współczesnego (dolny i środkowy paleolit)” (s. 20-24), „Kulminacja epoki łowiecko-zbierackiej związane z człowiekiem współczesnym (paleolit górny i schyłkowy)” (s. 24-28) oraz „Schyłek epoki zbieracko-łowieckiej (mezolit)” (s. 28-30).

Z uwagi na to, że pradzieje są stosunkowo niewielką częścią tej pracy zbiorowej (zaledwie około 7%), publikacja W. Janáka jest z konieczności skrócona i podejmuje jedynie najważniejsze zdarzenia w pradziejach Śląska, z podkreśleniem znalezisk w regionie Czeskiego Śląska. Do najważniejszych należą pojedyncze pięściaki z początków środkowego paleolitu oraz Jaskina Šipka w Štramberku sprzed około 50 tys. lat, która zawierała kości neandertalskie wraz z narzędziami kultury mustierskiej oraz licznymi szczątkami fauny. Innym ciekawym zjawiskiem w południowo-wschodniej części Śląska są często spotykane ostrza liściowate kultury szeleckiej z okresu przejścia od paleolitu środkowego do górnego.

Pojawienie się najwcześniejszych przedstawicieli „ludzi współczesnych” łączone jest ze stanowiskami kultury oryniackiej, które w południowo-wschodniej części Śląska także są liczniej spotykane niż w innych częściach (s. 25). Jednak najciekawsze znaleziska górnopaleolityczne z Czeskiego Śląska wiążą się z kulturą grawecką, których kilka odkryto w tym regionie. Na bogatym obozowisku graweckim w Ostrawie-Petřkovicach została znaleziona figurka kobieca wykonana z bryłki hematytu, określana jako *Wenus Petřkoviccka* (s. 27).

U schyłku paleolitu, już podczas ocieplania się klimatu po maksimum ostatniego zlodowacenia, w południowej części Śląska pojawiły się ślady kultury epigraweckiej, które nie są znane z innych jego

regionów. Stopniowo pojawiają się ślady osadnictwa ludności kultury magdaleńskiej, która przybyła na Morawy, południe Śląska i do Małopolski z południowo-zachodniej Europy. Kilka stanowisk występuje w Bramie Morawskiej, ale do najciekawszych należy dobrze zachowane obozowisko kultury magdaleńskiej z Dzierżysławia. Dalsze osadnictwo schyłkowo-paleolityczne na Śląsku wiąże się z kulturą hamburską, zespołami z tylczakami łukowymi i z liściakami. Ostatni przedstawiciele łowców i zbieraczy na Śląsku przebywali podczas mezolitu, zwykle dzielonego na fazę starszą i młodszą.

Kolejny rozdział, „Najstarsi rolnicy” (s. 31-37), przedstawia początki gospodarki wytwórczej na Śląsku, a są to zagadnienia, w których Autor publikacji V. Janák się specjalizuje. Najpierw zostało przedstawione tło przejścia do gospodarki wytwórczej na Bliskim Wschodzie i na Bałkanach oraz pojawienie się pierwszych rolników na Śląsku i tym samym zapoczątkowanie nowego okresu, neolitu. Autor zarysował także szerzej procesy neolityzacji w całym Starym Świecie.

Na Śląsku neolityzację zapoczątkowała kultura ceramiki wstęgowej rytej, która zasiedliła głównie tereny z urodzajnymi glebami, dającymi wysokie plony. Autor przedstawił nieco szerzej rolę Bramy Morawskiej i Kotliny Kłodzkiej w neolityzacji, przez które w dużej mierze gospodarka wytwórcza dotarła z południa na północ, w tym na Śląsk. Liczne kontakty południe-północ są dokumentowane także importami surowców kamiennych, szerzej badanych przez V. Janáka przy współpracy A. Přichystala. Autor omawia również podstawowe elementy gospodarki i organizacji społecznej wczesnych rolników. Kolejne kultury neolityczne są omówione już mniej szczegółowo, jednak z podkreśleniem najpoważniejszych zmian w neolicie Śląska.

Kolejny rozdział – „Eneolit: przejście do stosowania metali kolorowych” (s. 37-52), jest nieco większy niż poprzedni i przedstawia zmiany, jakie zaszły na Śląsku i obszarach sąsiednich na przełomie V i IV tys. przed Chr., po upowszechnieniu się miedzi i innych metali kolorowych, które stopniowo wypierały surowce kamienne z wielu dziedzin życia. Wówczas rozwijała się na Śląsku kultura lendzielska oraz częściowo kultura pucharów lejkowatych. Zmiany gospodarcze i kulturowe Autor zebrał sumarycznie w 11 punktach (s. 38), podkreślając zróżnicowanie gospodarki rolniczo-hodowlanej, rolę lokalnych surowców kamiennych i górnicze sposoby ich wydobycia oraz zmiany kultury społecznej i duchowej.

Można zauważyć, że jest to ulubiony okres Autora, ponieważ został scharakteryzowany nieco dokładniej niż poprzedni, z podziałem na dwa podrozdziały po dość obszernym wprowadzeniu: „Początek eneolitu” (s. 39-46) oraz „Okres destabilizacji w młodszej części eneolitu” (s. 47-52) oraz zaopatrzone w trzy ryciny, w tym zestaw fragmentów figurek kobiecych ze stanowiska kultury lendzielskiej Velké Hoštice, badanego przez Autora w latach osiemdziesiątych XX wieku. Bez wątplenia, w owym czasie osadnictwo eneolityczne na Śląsku rozwijało się bardzo dynamicznie, prowadząc do wyraźnego zróżnicowania gospodarczego i społecznego, na co badania archeologiczne dostarczyły w ostatnich latach wiele nowych argumentów, wydobytych na większą skalę szczególnie podczas ratowniczych badań autostradowych, jak w Domasławiu koło Wrocławia (s. 42). Różnice te widoczne są także w obrządku pogrzebowym w postaci zróżnicowania wyposażenia zmarłych oraz form grobów, w tym pojawienia się monumentalnych kurhanów.

Kolejny okres, epoka brązu, został przedstawiony w dwóch rozdziałach: „Nadejście epoki brązu” (s. 52-60) oraz „Kulminacja metalurgii brązowej” (s. 60-67) i są ilustrowane sześcioma rycinami. W tym czasie nastąpiła intensyfikacja procesów rozwoju gospodarczego i zmian społecznych w związku ze wzrostem roli metalurgii, a szczególnie wprowadzeniem nowego surowca do produkcji narzędzi i ozdób, czyli brązu. Obszar obecnego Śląska w tym okresie był jednym z najintensywniej rozwijających się regionów środkowej Europy, przez który przebiegały także szlaki wymiany interregionalnej, szczególnie wzdłuż Odry. Z konieczności Autor przedstawił główne zagadnienia tego okresu w syntetycznym skrócie, ukazując istotniejsze zmiany w kolejnych okresach epoki brązu, która rozpoczęła się na Śląsku $\pm 2300/2000$ lat przed Chr.

Na początku epoki brązu na Śląsku widoczne są wyraźne różnice między częścią wschodnią, zdominowaną przez zespoły episznurowe, a częścią zachodnią, gdzie rozwinęła się kultura unietycka. Autor relacjonuje nieco obszerniej zjawiska podziałów lokalnych oraz unifikacji w początkach epoki brązu, w tym rolę grupy nowocerekwiańskiej (s. 53-54). Unifikacja nastąpiła w wyniku rozwoju kultury unietyckiej, której głównie poświęcony jest rozdział „Nadejście epoki brązu”.

Rozdział „Kulminacja metalurgii brązowej” obejmuje kolejne okresy epoki brązu, poczynając od rozwoju kultur mogiłowych, przez kultury pól popiel-

nicowych, w tym kulturę łużycką, przy czym Autor podkreśla płynne przejście od jednego do drugiego kompleksu poprzez „przejściowy horyzont mogiłowo-łużycki”, zwłaszcza na Czeskim Śląsku (s. 62). Rozwój kultury łużyckiej przez 500-600 lat ustabilizował sytuację gospodarczą i kulturową w środkowej Europie. Z tego okresu pochodzą bardzo rozległe osady oraz cmentarzyska zawierające tysiące pochówków, jak Kietrz na Górnym Śląsku (około 4 tys. grobów) czy Domasław na Dolnym Śląsku (2,5 tys. grobów). Gospodarka kultury łużyckiej, w tym metalurgia, jest dobrze rozpoznana dzięki licznym znaleziskom archeologicznym. Autor omówił także rozwój specjalizacji rzemieślniczej oraz rolę wymiany i liczne skarby, zawierające najczęściej ozdoby, narzędzia i surowiec brązowy. Rozdział zamykają rozważania na temat wierzeń ówczesnych społeczności, a w szczególności kultu słońca i księżyca, w tym dyskusyjnej roli góry Słęzy (s. 66-67).

Następny rozdział, „Początki metalurgii żelaza” (s. 67-74), poświęcony jest roli tego metalu w pradziejach Śląska, który tu pojawił się na przełomie 9/8 wieku przed Chr., a zaczęto go obrabiać 2 wieki później. W okresie halsztackim rozwinęły się elity, których przedstawiciele byli grzebani w bogato wyposażonych grobach „książęcych” (s. 68). Na wielu stanowiskach śląskich z okresu halsztackiego widoczny jest wzrost zamożności lokalnej ludności oraz niespotykany dotąd rozwój demograficzny, gospodarczy i społeczny, w tym budowa rozległych „grodów”, przejawiający się w ozdobnej ceramice i licznych wyrobach luksusowych. Na Śląsku pojawiły się cenne importy ze strefy śródziemnomorskiej.

W połowie szóstego wieku przed Chr. intensywny rozwój kulturowy społeczności wczesnej epoki żelaza uległ poważnemu załamaniu, co wyjaśniane jest najazdem koczowniczych Scytów i jest widoczne na wielu stanowiskach w postaci charakterystycznych grocików strzał. Pozostałości z okresu halsztackiego zostały później asymilowane przez ludność kultury pomorskiej, która pojawiła się na Dolnym Śląsku (s. 74).

Kolejny rozdział, zatytułowany „Okres przedrzymski” (s. 74-82), został podzielony na 3 podrozdziały: „Kultura pomorska” (s. 74-75), „Cywilizacja lateńska” (s. 75-81) oraz „Kultura puchowska” (s. 81-82). Pierwszy z nich przedstawia skrótowo kulturę pomorską, która rozwinęła się z grupy kaszubskiej kultury łużyckiej i pod koniec piątego wieku przed Chr. dotarła na Dolny Śląsk oraz w rejon Kluczborka na Górnym Śląsku, sięgając w okresie lateńskim aż

do Opola (s. 74). Zdaniem Autora, nie było wówczas znaczącego zróżnicowania społecznego, a kultura duchowa kontynuuje tradycje kultury łużyckiej, z wyjątkiem elementów obrządku pogrzebowego w postaci urn domkowych i twarzowych. Kultura pomorska przetrwała do początków drugiego wieku przed Chr., gdy na jej bazie powstała kultura przeworska. Ludność lokalna uległa „latynizacji” pod wpływem Celtów, którzy przybyli na Śląsk w czwartym wieku przed Chr.

„Cywilizacja lateńska” według Autora obejmuje cztery z ostatnich pięciu wieków przed Chr. i powstała w wyniku rozwoju i ekspansji Celtów, którzy pojawili się na przełomie szóstego i piątego wieku i z czasem zostali podbici przez Imperium Rzymskie. Dzięki Celtom i zachowanemu źródłom historycznym, środkowa Europa „wkroczyła do historii” (s. 76). Enklawy celtyckie na Śląsku były niewielkie, ale odegrały bardzo ważną rolę w jego rozwoju u schyłku pradziejów. Najważniejsze były innowacje technologiczne i gospodarcze Celtów, które zwiększyły znacznie produktywność w rolnictwie oraz udoskonaliły różne rzemiosła, a szczególnie w produkcji ceramicznej w postaci koła garncarskiego. V. Janák podkreślił, że osadnictwo celtyckie zostało znacznie lepiej poznane na Polskim Śląsku, niż na Czeskim.

Podrozdział „Kultura puchowska” przedstawia zmiany kulturowe po okresie lateńskim, gdy na obszarze obecnej Słowacji powstała kultura puchowska, która sięgała także na Pogórze Beskidzkie, w tym do Bramy Morawskiej i mogła tu przetrwać do okresu początków I wieku A.D. Jednak kultura ta nie odegrała większej roli na Śląsku.

Ostatni rozdział – „Okres rzymski i początek okresu wędrówek ludów” (s. 82-83), jest bardzo krótki i w polskiej terminologii archeologicznej jest zwykle nazywany okresem wpływów rzymskich dla obszarów poza Imperium Rzymskim. Na obszarze obecnego Śląska według V. Janáka miały wówczas przebywać plemiona germańskie Lugiów, później zwanych Wandalami (s. 83). Nastąpił wówczas znaczny upadek kulturowy i rozrzedzenie osadnictwa.

Osobny rozdział „Kultura przeworska” (s. 83-92) zamyka omawianą publikację. Kulturę tę Autor określa jako etnicznie germańską, która poza Śląskiem objęła także Wielkopolskę, Kujawy oraz część Małopolski i Mazowsza od II wieku przed Chr. do połowy V wieku A.D. Osadnictwo przeworskie na Śląsku jest reprezentowane przez około tysiąc stanowisk występujących w lokalnych skupieniach, w przybliżeniu podobnie ułożonych jak wcześniejsze osadnictwo

łużyckie (s. 84). Autor obszerniej przedstawił organizację i zmiany osadnictwa oraz rozwarstwienie społeczne w postaci obecności grobów „książęcych” z bogatszym wyposażeniem, często w postaci rzymskich importów. Rozwój kultury przeworskiej został przerwany najazdami Hunów, których ślady zostały odnotowane na Śląsku w postaci znalezisk huńskich wyrobów.

Rozdział ten zamyka część napisaną przez Vratislava Janáka i wywód przejmują kolejni autorzy: Robert Antonin, Pavel Kouřil i Dalibor Prix, którzy napisali dalszą część dzieła – „Śląsk w czasach wczesnego średniowiecza” (s. 95-163). Szkoda, że Autor omawianej części nie napisał żadnego zakończenia o roli pradziejów Śląska dla jego dalszych losów. W porównaniu z dalszymi częściami dwutomowej publikacji czeskich kolegów z Opawy trzeba stwierdzić, że publikacja Vratislava Janáka była bardzo trudnym przedsięwzięciem, ponieważ Autor musiał zmieścić tak ogromną problematykę w zaledwie 7% objętości całego dzieła. Podział na rozdziały i podrozdziały nie jest przejrzysty, co łatwo można było zmienić, wprowadzając hierarchiczną numerację, co także ułatwiłoby lekturę książki, która ma poniekąd charakter encyklopedyczny.

Ponadto szkoda, że Autor nie pokusił się, by swoją publikację zaopatrzyć w mapy przeglądowe, diagramy chronologiczne i podziałów kulturowych. W ujęciu syntetycznym ilustracje tego rodzaju znacznie ułatwiają przedstawienie wielu procesów i zjawisk, które opisowo wymagają wielu słów. W dodatku wspomniane już umieszczenie przypisów w tak odległej części książki znacznie utrudnia jej lekturę. Przedstawione wywody są nieco jednostajne, gdyż wiele uwag o różnych interpretacjach omawianych zjawisk często występuje w przypisach. Szkoda, że te ciekawe stwierdzenia nie znalazły się w tekście podstawowym.

W dalszych częściach dwutomowego dzieła czeskich kolegów występują barwne ilustracje, których zabrakło w części napisanej przez Vratislava Janáka. Należy zdawać sobie sprawę, że prace zbiorowe, a zwłaszcza o tak monumentalnym charakterze, są konstruowane nieco inaczej niż zwykłe książki. Jednak skoro publikacja ta ma tak prestiżowy charakter dla Śląskiego Uniwersytetu w Opawie, należało zadbać o lepszą edycję części pradziejowej. Ze Śląska pochodzą przecież bardzo efektowne znaleziska archeologiczne, które mogłyby zdobić tę książkę, przedstawiającą wspólną część naszych pradziejów.

Jan Michał Burdukiewicz

Adres Autora:

Prof. dr hab. Jan Michał Burdukiewicz
Instytut Archeologii
Uniwersytet Wrocławski
ul. Szewska 48
50-139 Wrocław
e-mail: jan.burdukiewicz@archo.uni.wroc.pl
www.burdukiewicz.com